

نظریه قرآنی سرمایه اجتماعی

مصطفی کاظمی نجف آبادی^۱

عطاءالله رفیعی^۲

محمد ابراهیم احسانی^۳

چکیده

نظریه سرمایه اجتماعی، به عنوان یک نظریه بین رشته‌ای، با وجود مطالعات روزافزون پیرامون آن، هنوز به تعریفی واحد دست نیافته و مدعی نقش شگرف عناصر خاص اجتماعی، روابط و فرهنگ اجتماعی برای دستیابی به توسعه یا پیشرفت است. در این نوشتار سعی شده با توجه به معانی و مفاهیم آیات قرآنی و به کارگیری روش داده بنیاد، دیدگاه قرآن نسبت به مقوله سرمایه اجتماعی استخراج و الگوسازی شود. برای وصول به این هدف، مفاهیم نزدیک به مؤلفه‌های اصلی نظریه سنتی سرمایه اجتماعی یعنی سه مؤلفه اعتماد و هنجارهای اعتمادزا، شبکه‌سازی و مشارکت اجتماعی، مورد بررسی قرار می‌گیرند. در نتیجه، مفاهیمی در قرآن همچون اخوت دینی و حفظ شؤونات خانوادگی و بحث توکل و اعتماد به خدای رحمان و هنجارهای اعتمادزا، جست‌وجو شده است و به عنوان ارکان اصلی نظریه پیشنهادی سرمایه اجتماعی، این مفاهیم در قالب شبکه‌ای از آیاتی که حول مهرورزی و عطوفت انعکاس یافته از رحمانیت الهی، در حال سیران است و می‌تواند مبین ساختارها و مبانی و مبادی و اهداف سرمایه اجتماعی قرآنی باشد. روی هم رفته، این موارد در کنار یکدیگر بازخوانی شده‌اند تا بتوان به یک الگوی احتمالی در مورد سرمایه اجتماعی قرآنی رسید.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، نظریه قرآنی، اعتماد، اخوت دینی.

۱. استادیار گروه اقتصاد پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ mostafakazemi@rihu.ac.ir

۲. استادیار گروه اقتصاد دانشگاه علم و صنعت تهران؛ rafieiatani@iust.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری گروه اقتصاد و معارف اسلامی جامعه المصطفی العالمیه؛ m_ahsani@hotmail.com

۱. مقدمه

مفاهیم مربوط به سرمایه اجتماعی^۱ ریشه‌ای به قدمت تفکر بشری دارد؛ از زمانی که سقراط از سعادت اجتماعی قلم زد و مشعل بحث‌های اخلاقی برافروخته شد (فرانکوئیس، ۱۳۸۶: ۲۱) و ابن‌خلدون که نظریه مشهورش یعنی «عصبیت» را مطرح کرد و به نوعی از همبستگی اجتماعی سخن گفت (ابن‌خلدون، ۱۹۹۹: ۱۲۷/۱-۱۴۰) تا دوران معاصر، این مباحث کمابیش بیان شده است و اندیشمندان در پی ایجاد آن چیزی بوده‌اند که بعدها هانیفان آن را «سرمایه اجتماعی» نامید (فار، ۲۰۰۴، ص ۲-۲۹). گرچه طرح روش‌مند نظریه سرمایه اجتماعی مدیون تفکرات افرادی همچون پاتنام است. از نظر پاتنام، سرمایه اجتماعی بر توانایی جامعه برای ایجاد انواع انجمن‌های داوطلبانه دلالت دارد که افراد را به همکاری با یکدیگر برمی‌انگیزاند (پاتنام، ۱۳۸۴: ۱۰۵). فوکویا معتقد است سرمایه اجتماعی را باید توان افراد برای انجام کار مشترک تعریف کنیم. او سرمایه اجتماعی را عملاً مترادف با اعتماد دانسته و کارایی آن در یک اجتماع را به میزان پابندی اعضای آن جامعه به هنجارها و ارزش‌های مشترک و توانایی آن‌ها در گذر از منافع فردی برای دستیابی به سعادت جمعی وابسته کرده است (فوکویاما، ۱۳۸۵: ۸۲). با این تعریف و تأکید بر جنبه ارتباطی و اجتماعی این سرمایه، وجه تفاوت این نوع سرمایه با انواع مشابه و مفاهیمی مانند سرمایه روان‌شناسی که حاوی مؤلفه‌هایی مانند امید و سرسختی و خوش‌بینی است که مربوط به نوع ویژگی‌های کاملاً فردی است (مورتل و همکاران، ۲۰۲۴: ص ۱-۲) و یا سرمایه فیزیکی که ناظر به عوامل و سخت‌افزار مربوط به فرایند تولید و قابل احصاء با حواس ظاهر و روندهای حسابداری است (لوئیس: دانشنامه بریتانیکا)،

1. Social capital.

روشن‌تر می‌شود.

با نگاهی به این دسته بی‌شمار از تعاریف، به این نتیجه می‌رسیم که سرمایه اجتماعی در ادبیات متعارف در بردارندهٔ هنجارها و سازه‌هایی است که باعث ایجاد و تقویت روابط اجتماعی در سمت انجام کار مشترک می‌شود و در این مسیر به افزایش شبکه‌گرایی و کارهای جمعی سوق می‌یابد و در پایان به تقویت اعتماد اجتماعی منجر می‌شود. در این میان، توجه به نوع سرمایه اجتماعی خاصی که قرآن می‌تواند مولد آن باشد، بسیار دارای اهمیت است. این کتاب مقدس به عنوان هسته مرکزی فرهنگ اسلامی، هم از نظر جایگاه و هم از نظر محتوای پدیدآور فرهنگی است که قرن‌ها در جامعه پیرامونی خویش تأثیر گذاشته است. بررسی آثار اقتصادی این فرهنگ یا به بیان دیگر، بررسی سرمایه اجتماعی آن، برای شناخت و بهره‌برداری صحیح از این موهبت الهی ضروری می‌نماید و همین اهمیت سبب گشته تا کوشش در جهت استخراج الگوی سرمایه اجتماعی قرآنی، داعیه این نوشتار باشد.

در واقع مسئله این پژوهش این که از دیدگاه قرآن، ماهیت و مؤلفه‌ها و نتایج سرمایه اجتماعی را چگونه می‌توان در قالب یک ساختار منظم تبیین کرد؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

مقالات فراوانی دربارهٔ رابطهٔ دین و سرمایه اجتماعی قابل رصد است که باید به برخی از مهمترین موارد که به گونه‌ای به ارتباط گزاره‌های دینی با سرمایه اجتماعی اشاره کرده یا تا حدی به الگوی قرآنی سرمایه اجتماعی نزدیک شده است، اشاره شود.

محسنی تبریزی و آقامحسنی (۱۳۸۹) به بررسی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه شهری پرداخته و با بررسی متغیرهای مستقل سرمایه اجتماعی، اعتماد اجتماعی و مشارکت اجتماعی، به این نتیجه رسیده‌اند که بین درجهٔ دینداری با توسعه شهری به عنوان متغیر وابسته، رابطهٔ مستقیم و معنادار وجود دارد. راضیه بدیعیان (۱۳۹۲) مدعی است

که بررسی آموزه‌های قرآنی، روشن‌گر این اصل مهم است که تعالیم اسلامی در راستای غنی‌سازی سرمایه اجتماعی در نهادهای مختلف جامعه، در سطح خرد و کلان تنظیم شده است. در پژوهشی که شکرپیگی و همکارانش (۱۳۹۵) با عنوان «خوانش قرآنی از سرمایه اجتماعی با تأکید بر سوره حجرات» انجام داده‌اند، روشن شده که سوره حجرات دارای اصول و آداب ارتباطی است که زمینه‌های ارتباط سالم را فراهم می‌کند و زمینه‌های اعتماد را تقویت می‌نماید. در این تحقیق ابعاد ارتباطی، شناختی و ساختاری سرمایه اجتماعی در سوره حجرات تبیین شده است. در پژوهشی دیگر که خادم علی‌زاده و افسری (۱۳۹۵) با عنوان «تأثیر آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی اسلام بر سرمایه اجتماعی مسلمانان» انجام داده‌اند، به این نتیجه رسیده‌اند که فعالیت‌های داوطلبانه و تحصیلات دانشگاهی بر سرمایه اجتماعی تأثیر مثبت و معناداری دارد و برنامه‌ریزی برای گسترش آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی اسلام بین مسلمانان در کنار گسترش مناسک و اعمال مذهبی، می‌تواند راهکار خوبی برای افزایش سرمایه اجتماعی باشد. در پژوهشی دیگر با عنوان «سرمایه اجتماعی و برخی شاخص‌های مهم آن در قرآن کریم»، ۲۶ شاخص برای سرمایه اجتماعی استخراج شده و ثابت شده است که این شاخص‌ها بر افزایش سرمایه اجتماعی تأثیر دارند. علی افسری (۱۳۹۱) در پژوهشی دیگر با عنوان «سرمایه اجتماعی در اسلام» بیان می‌کند با بررسی اصول اسلامی مانند وفای به عهد و حسن ظن و صداقت و...، درمی‌یابیم که اجرای آن در ابعاد فردی و اجتماعی بر انواع و سطوح مختلف سرمایه اجتماعی تأثیر زیادی دارد.

برامکی یزدی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «جایگاه سرمایه اجتماعی در اقتصاد اسلامی و تأثیرات آن بر توسعه» بر نقش مؤلفه‌های اسلامی بر توسعه جامعه تأکید ورزیده است. گرچه هدف او اثبات این ادعا بوده که دین اسلام، خود از پایه‌های سرمایه اجتماعی است و بنابراین، می‌توان از نظریه سرمایه اجتماعی در اقتصاد اسلامی بهره برده و از آن راهی را برای توسعه جست‌وجو کرد. محمد علینی (۱۳۹۱) در کتابش با عنوان «سرمایه

اجتماعی در آموزه‌های اسلامی» به بررسی آموزه‌های اعتقادی، اخلاقی و فقهی اسلامی که مولد سرمایه اجتماعی هستند، پیرامون قرآن، نهج‌الفصاحه و غررالحکم پرداخته شده و تلاشی هم برای ارائه الگو صورت نگرفته است.

همچنین حسن زارعی در فصل دوم کتاب «مدیریت سرمایه/ اجتماعی» به شیوه‌ای با ورود به بحث تعاون، سرمایه اجتماعی و رابطه‌اش را با گزاره‌های دینی بیان کرده است. در این اثر روشن شده است که سرمایه مذهبی دین اسلام می‌تواند بیشتر جنبه‌های مثبت سرمایه اجتماعی مانند اعتماد، دسترسی به اطلاعات و مشارکت را پوشش دهد و بسیاری از نقص‌های آن را برطرف سازد. علی حمیدی زاده و همکارانش (۱۳۹۷) در پژوهش خود با عنوان «سرمایه اجتماعی از منظر قرآن، مؤلفه‌ها عوامل، راهبردها»، با روشی داده‌بنیاد به استخراج مؤلفه‌های قرآنی سرمایه اجتماعی برای دست‌یافتن به یک الگوی اسلامی از سرمایه اجتماعی کوشیده‌اند که به نظر می‌رسد مدل به‌دست‌آمده، به دلیل عدم پوشش بسیاری از آیات مناسب بحث، چندان قابلیت اصلاح و اتمام را داشته باشد. اثر دیگری که باید به آن اشاره کرد، کتاب «کاوشی در مفهوم سرمایه اجتماعی قرآن کریم» نوشته جعفر ترک‌زاده و همکاران (۱۳۹۸) است که به نظر می‌آید این کتاب بسیار شبیه به همین نوشتار حاضر بوده و تقریباً به تمام ابعاد و مفاهیم با همین رویکرد پرداخته است ولی تفاوت اصلی این پژوهش با این کتاب، توجه به نظریه‌های ایزوتسو است که همین مورد، با وجود شباهت در فرم اما محتوا و تمام برداشت‌ها و مفاهیم را دگرگون ساخته است.

۲. روش‌شناسی پژوهش

اگر نظریه را به عنوان محملی برای درک، تحلیل، معنابخشی، تبیین، کنترل و پیش‌بینی پدیده‌های مورد علاقه تعریف کنیم و معنابخشی را رسالت اصلی آن بدانیم (سوانسون، ۱۳۹۳: ۱۲)، برای استخراج نظریه قرآنی سرمایه اجتماعی، به روش‌های

اثبات‌گرایانه تجربی رایج در اقتصاد متعارف که در آن پژوهشگر بر این باور است که می‌توان پدیده‌ها را از شبکه روابط جدا کرد (سوانسون، ۱۳۹۳: ۸۶-۸۵)، نیازی نداریم. از آن‌جاکه سرمایه اجتماعی یک مسئله بین‌رشته‌ای است و همچنین باید از دیدگاه قرآن به مطالعه آن بپردازیم، برای همین در این نوشتار از روش داده‌بنیاد که مناسب مباحث چندالگوارهای است، بهره می‌گیریم.

نظریه سرمایه اجتماعی، جهان اقتصاد را به عنوان یک واقعیت سه لایه پذیرفته است؛ یعنی یک ساختار سه سطحی فرایندهای اقتصادی را معین می‌سازد. لایه نخست یک سری از ترتیبات نهادی است که کنش اقتصادی در متن آن تحقق می‌یابد و بدون آن، انسان اقتصادی و عقلانیت نئوکلاسیکی معنا ندارد. لایه دوم، مکانیسم‌های حاکم بر واقعیت اقتصادی است؛ مانند مکانیسم قیمت که شاید بتوان ادعا کرد حتی این مکانیسم نیز حاصل تعاملات افراد (معرفی محمدی، ۱۳۹۳: ۱۹۹) و ارزش‌های ذهنی (مشهدی‌احمد، ۱۳۹۲: ۳۶۶) پدیدآمده در لایه نخست است. لایه سوم، پیامدهای مکانیزم قیمت است که خود را با آمار و ارقام نشان می‌دهد و برای همین تنها توجه به مکانیسم قیمت‌ها، می‌تواند برداشتی ناقص از حقیقت ماجرا باشد. با توجه به این نوع از هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی، چاره‌ای جز گذر به ماورای اثبات‌گرایی باقی نمی‌ماند. نظریه داده‌بنیاد که اولین بار توسط بار بارنی گلیرز و انسلم استراوس مدون گشت، نظریه‌ای برپایه و برخاسته از داده‌هاست و در واقع نوعی تحلیل استقرایی است (محمدپور، ۱۳۹۲: ۳۱۳) که در درون پارادایم‌های معمولاً ضد اثبات‌گرا به ویژه فرااثبات‌گرا (علی‌احمدی و مسعودی ندوشن، ۱۳۹۷: ۱۲-۲۵) به کار رفته است (محمدپور، ۱۳۹۲: ۳۱۷). در این روش، تطابق بالایی بین داده‌ها و الگو وجود دارد (عزیزی، ۱۳۹۵: ۱۹۴).

نظریه‌پردازی به روش زمینه‌ای یا داده‌بنیاد بیشتر به دو روش کلاسیک و الگوارهای (پارادایمی) انجام می‌پذیرد (عزیزی، ۱۳۹۵: ۱۹۴) که در این پژوهش از روش الگوارهای بهره گرفته شده است.

۲.۱ روش داده‌بنیاد^۱ به مثابه نوعی روش قرآنی (تفسیر موضوعی)

روش داده‌بنیاد، اگر در بستر آیات انجام شود، شباهت فراوانی با تفسیر موضوعی به روش شهید صدر دارد. در واقع، نزدیکی این روش با سنت‌های پژوهشی متفکران مسلمان، خود از محسنات این روش است. می‌دانیم که در روش شهید صدر در استنطاق از آیات، موضوع از خارج اخذ شده و با ذهنی پر به پرسش از قرآن پرداخته می‌شود. در روند اخذ جواب، از روش تفسیر موضوعی منتج به نظریه (بهمنی، ۱۳۹۷: ۲۳) استفاده می‌شود و با استفاده از جواب‌ها، نظریه جدیدی ظهور می‌کند.

شهید صدر در مقام یکی از قرآن‌پژوهان معتبر، به گفت‌وگوی دوطرفه با قرآن و بهره‌مندی همزمان از یافته‌های بشری در کنار فهم از داده‌های وحیانی، با هدف تقویت و غنی‌سازی هریک با دیگری معتقد است. از نظر وی، تحلیل‌گر برای آگاهی از موضوعات زندگی یا اجتماعی، نخست باید دقت و تمرکز کافی داشته و به اندازه کافی از پرسش‌های موجود عصر آگاهی کسب کند، سپس با کمک یافته‌های خود با نگاهی پرسش‌گرانه و با هدف پاسخ‌یابی پویا، دیدگاه قرآن را از مقایسه نص آن با نتایج و یافته‌های اندیشه بشری به دست آورد (صدر، ۱۳۸۱: ۱۹؛ صدر، ۱۳۹۰: ۳۶-۳۳). با توجه به این دیدگاه شهید صدر، ملاحظه می‌شود این همان روشی است که در نظریه داده‌بنیاد در مورد قرآن کاربرد دارد و این به نوعی تأیید این روش و نتایج آن محسوب می‌شود.

۲-۲. روش اجرا و اعتبار و روایی پژوهش

در این تحقیق با توجه به موضوع، نیاز بود که آیات قرآنی به شکل ترتیبی و همچنین موضوعی مطالعه شود، سپس از مرور کامل و چندباره آیات مرتبط به صورت گزینشی، با توجه به مباحث تفسیری و همچنین استفاده از نرم‌افزارهای قرآنی و کار به صورت

محوریابی و موضوع محوری، حدود ۵۰۰ آیه انتخاب شد که بعداً با ژرف‌اندیشی بیشتر در تفاسیری مانند المیزان، المنار و برخی از تفاسیر معاصر مانند تفسیر شیخ سلطوت، تفسیر راهنما و تفسیر نمونه، حدود ۱۰۰ آیه برگزیده شد که به صورت خلاصه می‌توان فرایند این نوشتار و اعتبار و روایی آن را چنین صورت‌بندی کرد:

۲-۲-۱. استفاده از منابع تفسیری معتبر و تطبیق آن‌ها، برای اعتبار و روایی سنجی

- برداشت‌های قرآنی بر پایه تفاسیر معتبر و پذیرفته‌شده (مانند المیزان، المنار، تفسیر نمونه، و تفسیر شیخ سلطوت) است که به عنوان منابع استاندارد در علوم قرآنی شناخته می‌شوند. استفاده از روش تطبیقی بین تفاسیر (مقایسه دیدگاه‌های مفسران مختلف) به کاهش سوگیری ذهنی کمک کرده است.

۲-۲-۲. روش‌شناسی نظام‌مند

- رمزگذاری سه مرحله‌ای (باز، محوری، گزینشی): این روش که از اسلوب‌های تحلیل محتوای کیفی (مانند نظریه داده‌بنیاد) اقتباس شده، تضمین می‌کند که مفاهیم مستخرج از آیات، نه بر اساس ذهنیت پژوهشگر، بلکه در واقع با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA و بر اساس نظریه داده‌بنیاد انجام شده تا مفاهیم به صورت عینی استخراج شوند و بر اساس الگوهای تکرارشونده در متن قرآن و تفاسیر استوار باشند.

- تکرار و تدقیق چندباره: نخست آیات به صورت گسترده (۵۰۰ آیه) و سپس با غربالگری دقیق (۱۰۰ آیه) انتخاب شدند تا از انطباق با موضوع تحقیق اطمینان حاصل شود.

۲-۲-۳. استفاده از چارچوب نظری ایزوتسو

- بهره‌گیری از نظریات ایزوتسو به عنوان معیاری برای رمزگذاری گزینشی،

اعتبار علمی برداشت‌ها را افزایش داده است. این نظریه بر تحلیل رابطه‌های مفهومی در متن قرآن تأکید دارد و از ذهن‌گرایی جلوگیری می‌کند.

۲-۲-۴. بررسی عدم مغایرت با مباحث سرمایه اجتماعی

- بار دیگر، مفاهیم استخراج‌شده با ادبیات علمی سرمایه اجتماعی (مانند تعاریف پاتنام یا کلمن) مقایسه شده‌اند تا اطمینان حاصل شود که برداشت‌ها صرفاً دینی نیستند، بلکه قابلیت انطباق با علوم اجتماعی را دارند.

۲-۲-۵. داوری هم‌تا: در مراحل مختلف، نتایج رمزگذاری توسط دو متخصص علوم قرآنی و علوم اجتماعی بررسی و اصلاحات لازم اعمال شد.

۳. نظریه قرآنی سرمایه اجتماعی

با توجه به موضوع، برای اینکه داده‌های دریافتی تنها از قرآن اخذ شده باشد، فقط متمرکز بر آیات قرآن کریم شده و برای درک مفاهیم و همچنین گذر از اختلافات احتمالی در برداشت‌ها و دلالت‌های مفهومی، به تفاسیر قرآن مراجعه شده است. در این تحقیق، از تکرار مفاهیم مشابه مگر به دلایلی همچون برجسته‌سازی اهمیت مسئله اجتناب گردیده است.

۳-۱. رمزگذاری باز

رمزگذاری باز، نخستین مرحله تجزیه و تحلیل داده‌های خام و در واقع، فرایندی تحلیلی است که در آن مفهوم‌ها شناسایی و ویژگی‌ها و ابعاد آن‌ها در داده‌ها کشف می‌شود (آنسلم و کریبن، ۱۳۹۰: ۱۲۳). در این مرحله به همه آیات مرتبط، عنوانی داده می‌شود و سپس همه این عناوین در جدول قرار می‌گیرد.

M1	بقره، ۲۶۸؛ آل عمران، ۱۳۶؛ یونس، ۷۱؛ ممتحنه، ۴	توکل و اعتماد به خدا/ وعده نصرت الهی/ وعده فضل و مغفرت الهی
M2	آل عمران، ۲۳؛ نساء، ۹۶؛ انفال، ۴	وعده مغفرت و رحمت به مومنان
M3	مائده، ۹؛ هود، ۱۱؛ حج، ۵۰؛ سبأ، ۴۰؛ فاطر، ۷؛ محمد، ۱۵؛ حدید، ۲۱؛ ملک، ۱۲	وعده غفران و پاداش به نیکوکاران
M4	انفال، ۷۲؛ فتح، ۲۹؛ حجرات، ۱۰	وجوب پاسداشت پیمان‌ها حتی با کفار (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۱۴۱)، عطوفت و برادری درون شبکه مؤمنان و غفران برای نیکوکاران
M5	انفال، ۷۴	وجوب یاری مؤمنان
M6	نور، ۲۶	تشویق به شبکه‌سازی مثبت
M7	احزاب، ۳۵	تشویق به صداقت و نیکوکاری و حفظ شبکه خانواده در پرتو مغفرت الهی
M8	حدید، ۲۰	دو دوره‌ای بودن حیات و بقای آخرت
M9	کهف، ۸۱؛ مریم، ۱۴	نیکی به والدین (سیوطی، ۲۰۱۵: ۳۰۸/۱)
M10	مریم، ۱۳	رحمانیت و نیکوکاری
M11	اعراف، ۶۸	خیرخواهی و امانت‌داری
M12	انفال، ۲۷؛ بقره، ۲۸۳؛ بقره، ۷۹؛ تکویر، ۲۱؛ دخان، ۱۸؛ نمل، ۳۹؛ شعراء، ۱۰۷؛ اعراف، ۶۸؛ انفال، ۲۷	ترغیب به عدم خیانت
M13	ابراهیم، ۲	مالکیت مطلق خدا
M14	مطففین، ۱ و ۱۰؛ هود، ۸۵؛ اسراء، ۳۵؛ شعراء، ۱۸۱؛ بقره، ۲۸۳؛ انعام، ۱۵۲	پرهیز از کجی در معامله و امانت‌داری
M15	همزه، ۱؛ حجرات، ۱۱	پرهیز از آلوده کردن نام دیگران
M16	بقره، ۲۶۱؛ روم، ۳۹؛ بقره، ۲۷۶؛ حدید، ۱۸	تضاعف انفاق
M17	مرسلات، ۳ و ۱۴ و ۲۴ و ۲۸ و ۳۷ و ۴۰ و ۴۵ و ۴۷ و ۴۹؛ جاثیه، ۷	پرهیز از دروغ
M18	حدید، ۷ و ۱۰؛ بقره، ۲۵۴	انفاق از مال الله در عسرت

M19	بقره، ۱۹۵ و ۲۷۲؛ محمد، ۳۸؛ سبأ، ۳۹	انفاق و نیکوکاری باعث رهایی از هلاکت است.
M20	بقره، ۲۶۲ و ۲۶۳؛ ۲۶۳	انفاق بی منت
M21	نساء، ۸۶؛ رعد، ۲۲	ردّ به احسن
M22	فاطر، ۲۹	دعوت به صدقات که امری به زیان است
M23	منافقون، ۱۰؛ نساء، ۳۹؛ رعد، ۲۲؛ بقره، ۲۵۴ و ۲۶۷	دعوت به نیکوکاری
M24	ابراهیم، ۵؛ لقمان، ۳۱	شکر نعمت باعث ادراک نعمات دیگر است
M25	فاطر، ۳۰ و ۳۴؛ شوری ۲۳ و ۳۳؛ اعراف ۱۷ / انسان ۲۲؛ نساء، ۱۴۷	خداوند شکور و غفور است / لزوم شکر
M26	اسراء، ۳؛ نحل ۱۲۱؛ سبأ، ۱۳؛ آل عمران، ۶۷	اسوه‌های شکور
M27	تغابن، ۱۷	قرض الحسنه، تضاعف، قرض به شکور
M28	فرقان، ۶۲؛ سبأ، ۱۳؛ انسان، ۳؛ انبیاء، ۸۰؛ بقره، ۴۰	نعمات الهی باعث شکرگزاری است
M29	نساء، ۱۴۷	شکرگزاری باعث عدم عذاب است
M30	ابراهیم، ۷؛ لقمان، ۱۲	شکرگزاری باعث ازدیاد نعمات است
M31	بقره، ۱۵۸؛ تغابن، ۱۷	جزای کار خیر، شکرگزاری توسط خداست
M32	اعراف، ۱۷	شکرگزاری باعث عدم گمراهی است
M33	شعراء، ۸۴؛ انسان، ۲۲؛ اسراء، ۸۰؛ مریم، ۵۰؛ مائده، ۱۱۹؛ توبه، ۱۱۹	راستگویی و جایگاه صدق (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۶)
M34	احزاب، ۲۲	باور به خدا و رسول و ازدیاد ایمان
M35	یس، ۵۲؛ صافات، ۳۷؛ زمر، ۳۳	تاکید بر راستگویی رسولان
M36	فتح، ۲۷	لزوم باور به وعده‌های الهی
M37	لیل، ۶	حتمی بودن پاداش برای محسنان (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۰۳/۲۰)
M38	غافر، ۲۸؛ مطففین، ۱۰؛ مرسلات، ۲۴ و ۲۸ و ۳۴ و ۳۷ و ۴۰ و ۴۵ و ۴۷	کذب باعث عدم هدایت‌پذیری و نهی از دروغ است

M39	ملک، ۲۵	لِزُومِ بَاوِرٍ بِهِ آخِرَتِ
M40	هود، ۱۳؛ بقره، ۲۳؛ یونس، ۳۸؛ فصلت، ۴۲	وَحِیَانِیْتِ قُرْآنِ
M41	نمل، ۶۴؛ احقاف، ۴؛ اسراء، ۵۴	تَوْحِیدِ
M42	مریم، ۴۱ و ۵۶؛ مائده، ۷۵؛ یوسف، ۲۷ و ۵۱؛ احزاب، ۲۴	یَادَاوْرِی صِدَاقَتِ الْکُوْهَا
M43	احزاب، ۳۵	رَاسْتِگُوْبِی وَ نِیکُوْکَاری وَ پَاکْدَامَنِی بَاعْثِ غَفْرَانِ وَ اَجْرِ عَظِیْمِ اسْتِ
M44	حشر، ۸	مَعْرِفِی نِشَانِهَای صَدَقِ دَرِ اَیْمَانِ
M45	اعراف، ۶۹ و ۷۰	شُکْرِ خِدا وَ تَوْحِیدِ
M46	احزاب، ۳۵	رَاسْتِگُوْبِی، اَخْلَاقِ مَدَارِی وَ نِیکُوْکَاری بَاعْثِ غَفْرَانِ وَ پَادَاشِ عَظِیْمِ اسْتِ
M47	نساء، ۸۱	دَرِ سَخْتِیْ هَا بَایْدِ تَوکَلِ کَرْدِ
M48	انفاق، ۶۱؛ انفال، ۷۲	صَلَحِ بَا مَخَالَفَانِ دَرِ سَایَةُ تَوکَلِ بَهِ خِدا
M49	هود، ۱۲۳؛ فرقان، ۵۸؛ شعراء، ۲۱۷؛ احزاب، ۳ و ۴۸	عَبُوْدِیْتِ، مَالِکِیْتِ مَطْلُوقِ خِدا، تَوکَلِ.
M50	احزاب، ۳؛ یوسف، ۶۶؛ قصص، ۲۸؛ زمر، ۶۲	اعْتِمَادِ بَهِ خِدا
M51	آل عمران، ۸	رَحْمَتِ خَالِقِ بَخْشِشِنْدِه
M52	ص، ۹ و ۳۵؛ ابراهیم، ۳۹	خِداوَنْدِ سِرْچِشْمُهُ هَمِه نِعْمَاتِ
M53	انعام، ۸۴	پَادَاشِ نَسْلِ نِیکِ بَهِ نِیکُوْکَارَانِ
M54	ص، ۳۰؛ انعام، ۸۴؛ مریم، ۴۹ و ۵۳	بَخْشِشِنْدِگی بَهِ مُؤْمِنَانِ بَا اَعْطَایِ شَبِکَهِای اَز یَارَانِ وَ هَمِراهِانِ نِیکِ
M55	اعراف، ۱۵۱؛ ص، ۴۳؛ یوسف، ۶۴ و ۹۲	اَوَارِحِمِ الرَّاحِمِیْنَ اسْتِ
M56	یوسف، ۱۰۰	خَانُوَادِه وَ آدَابِ رِفْتَارِ بَا آن، اِشَارِه بَهِ رَحْمَتِ وَ لُطْفِ خِداوَنْدِ مَتَعَالِ
M57	لقمان، ۱۶	قَدْرَتِ وَ لُطْفِ خِداوَنْدِ مَتَعَالِ
M58	بقره، ۲۶۷	نِیکُوْکَاری وَ اِنْفَاقِ

M59	هود، ۷۳	یادآوری رحمت خدا به مومنان
M60	نساء، ۱۳۱	توحید و مالکیت مطلق خدا، تقوا
M61	هود، ۹۰؛ نساء، ۹۶ و ۹۹	مغفرت، رحمت و دوستی زیاد بندگان (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ۴۱/۷)
M62	نوح، ۱۰	توبه جویی از غفار
M63	بقره، ۱۸۲	اصلاح بین ذات، غفران و رحمت الهی
M64	طلاق، ۲	نیکویی در نهاد خانواده، تقوا
M65	مائده، ۸؛ یونس، ۴۷	عدالت جویی، عدم کینه ورزی شدید، تقوا
M66	بقره، ۲۶۴؛ دهر، ۸ و ۹	لزوم خیرات و صدقات بی منت و بی ریا
M67	فتح، ۲۹	رحمت و لطف بین مؤمنان و مقرراتی بودن با کفار
M68	بقره، ۲۷۱	برتری انفاقات مخفی
M69	بقره، ۲۷۲	انفاق و نیکوکاری و برگشت کامل آن
M70	بقره، ۲۷۴ و ۲۷۵؛ احزاب، ۳۵؛ آل عمران، ۱۷؛ انبیاء، ۹۰	انفاق و بخشش مالی مؤمن در همه حال و همه وقت
M71	بقره، ۲۷۵ و ۲۷۸ و ۲۷۹	ربا مخالف ایمان و باعث کاهش و صدقات باعث افزایش است
M72	بقره، ۲۸۰	قرض الحسنه، امهال
M73	بقره، ۲۸۱	تقوا، معاد
M74	بقره، ۲۸۲	شفافیت مالی، کتابت رخدادهای مالی، عدالت جویی، تقوا
M75	بقره، ۲۸۴	مالکیت خداوند، غفران الهی
M76	ممتحنه، ۴ و ۶؛ احزاب، ۲۱	اسوه بودن رسول الله ﷺ برای مؤمنان
M77	غافر، ۳	توحید، غفران الهی
M78	مائده، ۱؛ بقره، ۴	ادای پیمان و عقود
M79	انعام، ۱۵۲	عدم خیانت به اموال ضعفا، درستکاری، عدالت جویی، رعایت پیمان

M80	نحل، ۹۱؛ اسراء، ۳۴	وفای به عهد و عدم نقض
M81	بلد، ۱۷	امر به صبر، رحمت
M82	عصر، ۳	امر به معروف و هنجارها
M83	آل عمران، ۲۰۰؛ سبأ، ۱۹	امر به ایجاد روابط حسنه، خطرات کاهش روابط (قطب، ۱۹۸۸: ۲۹۰۲/۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۶۵/۱۸)
M84	حجرات، ۹؛ انفال، ۴۶ و ۱۰؛ حجرات، ۱۰؛ آل عمران، ۱۰۳	دعوت به اصلاح ذات البین، از بین بردن اختلافات
M85	آل عمران، ۱۰۴ و ۱۱۰؛ اعراف، ۱۵۹ و ۱۸۱	امر به معروف به صورت گروهی
M86	نساء، ۴۱	حیات اجتماعی
M87	بقره، ۴۳	اعتدال و حیات اجتماعی
M88	اعراف، ۱۶۴	کار جمعی و شبکه سازی
M89	یونس، ۱۹؛ حج، ۳۴ و ۶۷؛ سبأ، ۱۹؛ آل عمران، ۱۰۵؛ توبه، ۳۶؛ بقره، ۲۰۸	وحدت، حفظ انسجام در برابر شداید، عدم تفرقه
M90	یونس، ۴۹؛ اعراف، ۳۴	حیات و ممات اجتماعی
M91	حجرات، ۶	اعتماد به خبر غیر فاسق (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۵۲۸/۱۶ و ۳۱۷/۱۸)
M92	حجرات، ۱۲	دوری از بدگمانی و جاسوسی و غیبت
M93	حجرات، ۱۳	عدم برتری طلبی نژادی و قومی در سایه تقوا
M94	حشر، ۹	کمک به دیگران حتی در حال نیاز
M95	بقره، ۲۱۵؛ نور، ۲۲	موضوع اتفاق گسترده است. اتفاق به صورت رتبه ای است
M96	بقره، ۲۱۹	اتفاق از زیادی
M97	آل عمران، ۹۲؛ ذاریات، ۱۹؛ معارج، ۲۴ و ۲۵؛ حجرات، ۱۵، بقره، ۳	جز با اتفاق به نیکی و درک ایمان نقوی نمی رسيد
M98	اسراء، ۲۶	به اندازه و به جا اتفاق کن

M99	آل عمران، ۱۳۴	انفاق و کظم غیظ از پرهیزگاری است
M100	ضحی، ۱۰ و ۹	عطوفت و کمک به سائل یتیم
M101	مزمّل، ۲۰	دعوت به تلاوت کتاب و صلاة و ادای وظایف مالی و قرض الحسنه
M102	توبه، ۱۲۲	لزوم وجود نهادی برای امر به معروف

۲-۳. رمزگذاری محوری

فرایند مرتبط کردن مفاهیم رمزبندی شده در مرحله اول به مقوله های فرعی یا به عبارتی فرایند مرتبط کردن گروه ها و زیرگروه ها، «رمزگذاری محوری» نامیده می شود؛ زیرا رمزگذاری در محور یک مقوله یا گروه و زیرگروه صورت می گیرد و مقوله ها را در سطح ویژگی ها و ابعاد، به یکدیگر مرتبط می کند. در رمزگذاری محوری، دسته های اولیه که در رمزگذاری باز تشکیل شده بودند، باهم مقایسه شده و آن هایی که پیامی نزدیک به هم دارند، پیرامون محور مشترکی قرار می گیرند. بر اساس شیوه الگوواره ای، توجه به نوع کارکرد و ارتباطات با دیگر طبقات در این مرحله ضروری است.

۱-۲-۳. محور اعتماد

اعتماد در ادبیات رایج سرمایه اجتماعی، مربوط به بحث اعتماد اجتماعی و اطمینان از «دریافت تلافی» توسط همان فرد یا فردی دیگر است اما در ادبیات قرآنی به دلیل محوریت توحید، توکل و اعتماد به خدا باعث زایش اعتماد اجتماعی است. بنابراین، در ادبیات توحیدی قرآنی، «دریافت تلافی» امری تضمین شده است، هم به دلیل تاکید بر هنجارهای اعتمادزا مانند صداقت و امانت در قرآن و هم به دلیل مسئله توکل که به معنای اعتماد به خداست:

توکل و اعتماد به خدا	خدا وکیل توانایی است	M1, m48
	بر خدا توکل کنید	m50, m47, m49
امید بخشی به آینده	امید بخشی به آینده	M8, m57
پرورش هنجارها و ارزش های اعتماد زا	لزوم وفاداری به عهد	M38, m4, M78, m80, m79
	نهی از تطفیف	M14, m74, m12, m14
	کذب مانع هدایت پذیری	M38
	نهی از دروغ	M17, m38
	اهمیت صداقت	M46, m44, m33
	بعضی از نمادهای صداقت	M42, m35, m34
	لزوم امانتداری	M79, M12, m74

کلمه «توکل» که با مشتقاتش در ۴۰ مورد در آیات قرآن ذکر شده (فرهنگ قرآن، ۱۳۸۹: ۴۴۵/۱)، به معنای تفویض امر به خداوند مدبر و باکفایت است (طوسی، ۱۳۷۱: ۳۳۰/۵). به بیان دیگر، توکل، اعتماد به خدای قادر مهربان است (کلینی، ۱۳۹۲: ۱۴۶/۴). انسان دارای توکل، نسبت به خالق و مالک هستی، خوش بین است و احساس مثبتی در مورد تمشیت او دارد (رضایی بیرجندی، ۱۳۹۳: ۳۳). این اعتماد با در نظر گرفتن قدرت ذات باری تعالی و همچنین وجود سرای باقی عقلانی است؛ چراکه مسئله فقدان فرصت جبران، چه به صورت امکانی و چه زمانی، مطرح نیست (همان: ۱۰۱-۱۰۵). این اعتماد به خدا، حتی در جایی که دریافت تلافی قابل تصور نیست، باعث افزایش معنادار انگیزه ها برای اجرای کارهای خیر و مشارکت اجتماعی می شود (می دانیم که در ادبیات سرمایه اجتماعی بحث «دریافت تلافی» انگیزه اصلی عقلانی برای مبادرت به سرمایه گذاری اجتماعی و مشارکت اجتماعی است).

۲-۲-۳. محور هنجارهای اخلاقی و رفتاری

رحمانیت، خیرخواهی و مهرگستری	عظوفت مومنان و غفران برای مهرورزان	M67, m77, m4
	مهرورزی و شکرگزاری عمیق خداوند از اعمال نیک بشر	M25, m27, 55, m62, m63, m75
	رحمت و لطف و غفران و مهرورزی رب نسبت به خلق	M2, m3, m27
	خیرخواهی	M81, m94
	اعلان مهر خداوند به مهرورزان	M2, m3, m52, m59, m61
رد به احسن	جواب به وجه احسن و نیکوتر	M21
ایمان و شکرگزاری	روحیه شکرورزی باعث درک و فهم نعمات است	M24
	ایمان در واقع نوعی شکرگزاری است	M73
	تشویق و تحریص به شکرگزاری	M28
	شکرگزاری عمیق پیامبران الهی	M26
شکرگزاری باعث ازدیاد و غفران است	شکرگزاری مانع نزول عذاب است	M29 و m30, m37
	آثار شکرگزاری به خود فرد برگشته و باعث ازدیاد است	M31, m37, m30
تخلق به اخلاق الهی	اعلان مهر خداوند به مهرورزان	M2, m3, m52, m59, m61
	اسوه بودن رسول خدا ﷺ و ابراهیم خلیل	M76

۱-۲-۲-۳. رحمت الهی و تخلق به اخلاق الهی

مفاهیم اخلاقی قرآنی در سه محور طبیعت اخلاقی خداوند، هنجارهای اخلاقی که انسان‌ها نسبت به ذات باری تعالی معطوف می‌دارند و در نهایت، ارزش‌هایی که دربارهٔ اصول و قواعد و قوانین رفتاری بحث می‌کند که آن‌ها روابط اخلاقی میان افراد مسلمان را نظم و ترتیب می‌دهند، سیلان دارد. محور اول این مفاهیم به بیانی آشناتر، همان اسماء الله است که برای خداوند متعال طبیعتی اخلاقی را برمی‌شمارد و از سوی دیگر اعطای انواع نعمات برای انسان هم تعهدی عظیم به وجود می‌آورد که شکرگزاری و مهم‌ترین جلوهٔ آن یعنی پذیرش دین حق، اصلی‌ترین نتیجهٔ آن است. همچنین ارزش‌های اخلاقی انسانی، بازتابی ضعیف و رنگ‌باخته و یا تقلیدی ناقص از طبیعت ذات باری تعالی است (ایروتسو، ۱۳۷۸: ۳۴-۳۹). در مورد محور اول یعنی اسماء الله که تخلق انسان به اخلاق الهی بازتاب آن است، تفسیر المیزان، با تشریح سیستم اخلاقی قرآنی و توحیدی (طباطبایی، ۱۳۷۱: ۳۵۹) متذکر می‌شود اعتقاد مؤمن موحد به اینکه همهٔ عزّت و قوّت از آن خداست، موضوعیتی برای صفات رذیله، ترس از غیر خدا و امید و اعتماد به غیر او در جان و روان آدمی باقی نمی‌گذارد و تحقق همین اعتقاد، هر صفت مذمومی را از انسان می‌شوید؛ صفاتی مانند تکبر و حسادت که روابط اجتماعی را به شدت تضعیف می‌سازند، ریشه‌کن می‌شوند. می‌دانیم که جامعه از لحاظ تراکم شبکهٔ روابط اجتماعی، در حالت رشد و شکوفایی، دارای ارتباطات و شبکه‌های متراکم و پرتعداد است اما در حالت انحطاط، خودخواهی افراد باعث از میان رفتن روحیهٔ جمعی و نابودی شبکه‌ها و ارتباطات جمعی شده و حجیم شدن خودخواهی‌ها، شبکهٔ روابط را از بین می‌برد. بحث محور اول اخلاقی قرآن و تبارز اخلاق الهی در نفس آدمی چنان اهمیت دارد که درخواست شده است همانند اسوه‌های زندگی بشر یعنی رسول خدا و ابراهیم خلیل باید برای «تخلق» تلاش کرد (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۶۶ و ۶۷) و بسا که از پایه، هدف از خلقت آدمی، تخلق به اخلاق الهی ذکر شده است (المجلسی، بی‌تا: ۱۲۹).

بنابراین استدلال، با توجه به اینکه صفت «رحیم» ۶۱ بار، کلمه «رحیما» ۲۰ بار، «ارحم الراحمین» ۴ بار و «الرحیم» ۶۷ بار در قرآن به کار رفته است و اگر رحمت انسانی چیزی جز تقلید و پیروی انسان از رحمت خداوندی نباشد، چنانچه آیه بیست و دوم سوره نور به همین استنباط اخلاقی اشاره می‌کند (ایزوتسو، ۱۳۷۸: ۳۴-۳۹). بنابراین با توجه به کاربرد وسیع صفت رحمت که پرکاربردترین صفت حضرت باری تعالی است، ویژگی اصلی انسان مؤمن نیز باید رحمت و شفقت باشد. این تاکید قرآن بر مهرگستری و خیرخواهی که بیشتر تأکیدی برآمده از حقیقت رابطه انسان و خدای او و طبیعت اخلاقی خالق، و در درجات بعدی تأکیدی هنجاری است، به خودی خود بر ابعاد اقتصادی زندگی او هم اثر می‌گذارد و به عنوان مثال دور از واقعیت نیست اگر گفته شود اسلام در مورد تحریم ربا افزون بر نگرش اقتصادی، یک نگرش اخلاقی دارد. در نگرش اخلاقی، هدف اسلام این است که مؤمنان باید باهم مهربان و همیار باشند نه آنکه قانون داد و ستد بر آنها مستولی باشد و نیازمندی‌های افراد نیازمند باعث بهره‌کشی رذیلانه برای انباشته کردن ثروت شود (شلتوت، ۱۳۸۹: ۱۶۷). بنابراین، نگرش اولیه اسلام نسبت به ربا و صدقات یک مسئله انسانی است و پایه آن دلسوزی، محبت و همیاری است (همان: ۱۷۲). اگر حرمت ربا که یکی از شاخص‌های اساسی اقتصاد اسلامی است، مهرورزی به دیگران از اصلی‌ترین دلایلش باشد، نشانگر این مهم است که «پیگیری نفع شخصی» هسته اصلی این الگوواره اقتصادی نیست. این رویکرد اخلاق محور به اقتصاد در اسلام به این دلیل است که نمی‌توان فضای اقتصادی زندگی را (که در آن پی‌جویی نفع شخصی، تحت تأثیر قوانین عینی، به خروجی‌های مفید اجتماعی منجر می‌شود) از باقی زندگی اجتماعی (که در آن دنبال کردن نفع شخصی از نگاه اخلاقی مسئله‌دار است) جدا کرد. در حالی که این جدایی، هسته اقتصاد سیاسی و علم اقتصاد متعارف برشمرده می‌شود (فولی، ۱۳۹۱: ۱۵-۱۶).

۲-۲-۲-۳. شکرگزاری

محور دوم مفاهیم اخلاقی قرآن، مقوله‌های اخلاقی است که رابطه مخلوق با خالق را ترسیم می‌کند و این مقولات در عام‌ترین شکل، ذیل مقوله شکرگزاری قابل تبیین است. در اسلام یکی از محورهای اصلی ایمان، «شکر» و «سپاس‌گزاری» است. در حقیقت قرآن پر است از ذکر بخشاینده‌گی بلاعوض باری تعالی نسبت به همه جهان خلقت و در مقابل این بخشاینده‌گی بی‌عوض و بی‌انتهای انسان باید نسبت به نعمات و موهبت‌هایی که خداوند بر او ارزانی داشته، شاکر باشد. کافر کسی است که شاکر نعمت‌های خدا نیست و در رفتار و کردارش نشانه‌ای از سپاس‌گزاری مشاهده نمی‌شود (ایزوتسو، ۱۳۷۱: ۵۱). این احساس ناسپاسی نسبت به رحمت و بخشایش الهی در حالت افراطی به صورت تکذیب خدا و رسول خدا ﷺ نمایان می‌شود و استعمالش در برابر ایمان، با توجه به همین وضعیت است (همان: ۲۴۰ و ۲۴۱). در آیات متعددی از قرآن کریم دقیقاً به این معنا از شکر اشاره شده است. با توجه به این وضعیت، می‌توان مدعی شد مفهوم ایمان بر پایه دو مفهوم کلیدی یعنی تقوی و شکر استوار است (ایزوتسو، ۱۳۷۱: ۳۹۶؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۷: ۱۸۱/۷). گرچه جای تامل است بدانیم از دیدگاه قرآن، شکر از شرایط مهم پیشرفت نیز قلمداد می‌شود (ثابت، ۱۳۹۳: ۴۰۱-۴۰۶).

سومین محور از مفاهیم اخلاقی قرآن، بحث ارزش‌هایی بود که در مورد اصول و قواعد رفتاری و روابط اخلاقی بین افراد در جامعه اسلامی بحث می‌کرد و یکی از برجسته‌ترین این ارزش‌ها، بحث انفاق و احسان است که در آیات متعدد به این مقوله پرداخته شده است.

۳-۲-۲-۳. انفاق و احسان

مفهوم مشارکت اجتماعی در سرمایه اجتماعی، دقیقاً به مفهوم اختصاص وقت و انرژی و در بهترین حالت، کمک معنوی و مادی به جامعه است و می‌دانیم که مفاهیم انفاق و احسان هم امری صرفاً مادی نیست، بلکه حاوی طیف وسیعی از هزینه‌ها و بذل و بخشش‌های مادی و معنوی مفید اجتماع است (طبرسی، ۱۳۷۹: ۳۰۹/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۵۳: ۶۴/۲؛ بحرانی، ۱۳۷۹: ۷۸-۷۹) که حتی دربردارنده نشر علم می‌شود (عروسی حویزی، ۱۳۸۲: ۲۳/۱) و مشارکت در امر رفع احتیاجات شبکه خانوادگی شخص هم از این دایره بیرون نیست (سیوطی، بی تا: ۳۱/۱).

افزون بر آیات مربوط به احسان، آیات مرتبط با امر به جبران به احسن وجه نیز بسیار قابل توجه است؛ چراکه حتی بر پایه دستورات قرآنی، جواب امر ناشایست را باید با امری شایسته و «حسن» ادا کرد. در این مورد، آیات فراوانی نظیر ﴿هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ﴾ (الرحمن، ۶۰) که به قول تفسیر نورالثقلین، آیه‌ای مطلق و بدون هیچ قیدی است که هرکس بر او نیکی‌ای شود بر او است، بتواند آن را جبران کند و جبران‌ش به این است که از آن بیشتر باشد (عروسی حویزی، ۱۳۸۲: ۱۸۵/۱). همچنین آیات دیگر همچون ﴿إِنْ حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا﴾ (نساء، ۸۶) وارد شده و این در حالی است که در سرمایه اجتماعی متعارف، چون انگیزه اصلی از ایجاد سرمایه اجتماعی مسئله «تلافی طلبی» و انتظار جبران به همان اندازه است، رشد سرمایه اجتماعی اگر ثابت نباشد، به صورت تابع یکنواخت خطی خواهد بود ولی اگر مبنای مشارکت، «فحیوا باحسن منها» باشد، رشد تولید سرمایه اجتماعی به صورت تابع‌نمایی یا خوشه‌ای قابل ترسیم است که احتمالاً باید بتوان یکی از دلایل این رشد فزاینده را این استدلال باروخ اسپینوزا دانست که هرگاه انسانی، انسان دیگری را در حین کاری یا ابراز عاطفه‌ای مشاهده کند، بی اختیار خواهان تقلید و یا ابراز عاطفه می‌شود (بارنز و بکر، ۱۳۷۰: ۱۶۰-۱۶۱).

از دیگر مقولات محوری در این آیات، بحث شبکه‌های اجتماعی است که می‌توان به

صورت ذیل دسته بندی کرد:

۳-۲-۳. محور شبکه سازی

شبکه سازی بر پایه اخوت دینی	اخوت و ولایت مؤمنان نسبت به همدیگر	و جوب مودت و ولایت میان مؤمنان	M4, m5
		مؤمنان برادرند	M4
	دعوت به شبکه سازی و گسترش ارتباطات	تشویق به ایجاد روابط مناسب و متناسب خانوادگی	M6, m7, m64, m95
		پرهیز از مسائلی که منجر به طرد اجتماعی می شود	M63, m64, m84, m92
		دعوت به گسترش ارتباطات و شبکه سازی و کار جمعی	M85
	امر به تقویت نهاد خانواده	تاکید بر تقویت نهاد خانواده و شبکه های نزدیک خانوادگی	M9, m46, m55, m56, m64, m95
	دعوت به وحدت اجتماعی	دعوت به اصلاح ذات البین	M56
		دعوت به وحدت اجتماعی و توحید کلمه	M84, m89, m90
		قلع و قمع برتری جویی های قومی و قبیله ای	M93
	نظارت همگانی بر ارزش ها	نظارت همگانی برای حفظ ارزش ها	M88, m85, m102

ادیان با اهرم های متعددی، روابط اجتماعی را بنیان نهاده و قدرتمند می سازد اما اسلام به گونه ویژه ای در تمام شئون خود، اجتماعی است (طباطبایی، ۱۳۸۹: ۱۲۶) که اوج این رویکرد به بحث اخوت دینی و آیه «أَنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات، ۱۰) منجر گشته (حر عاملی، ۱۳۹۳: ۶۴۱) و به این معنا است که تمام اعضای جامعه اسلامی باهم برادر و برابر هستند و خون و جان و پیمان همه آنان در یک سطح و مساوی باهم است (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۷: ۱۰۶).

۳-۳. رمزگذاری گزینشی

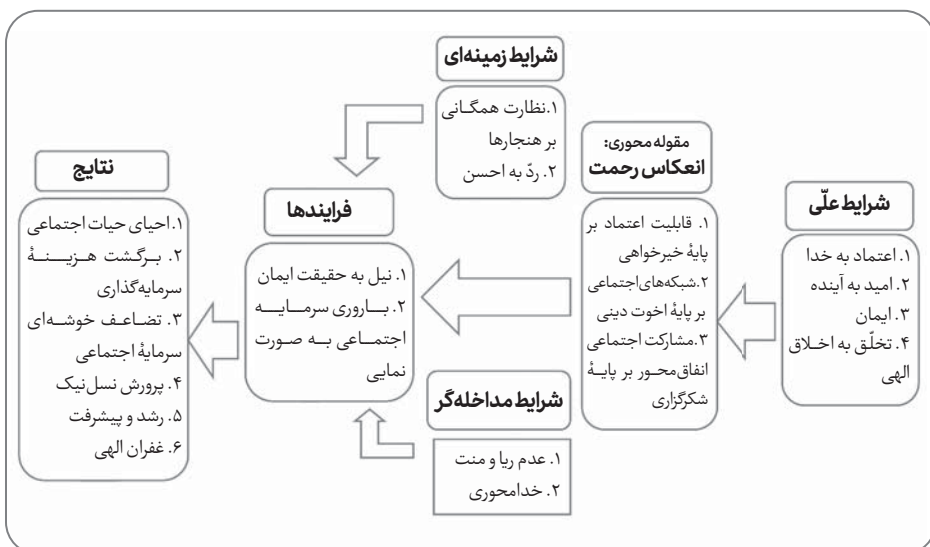
رمزگذاری گزینشی به معنای یکپارچه‌سازی و پالایش نظریه است (استراوس و کوربین، ۱۳۹۰: ۲۶) که در واقع، فرایند انتخاب نظام‌مند مقوله اصلی و ارتباط دادن آن با دیگر گروه‌ها و مشخص کردن روابط و نشان دادن شیوه تعامل بین متغیرها و عوامل است.

سرمایه اجتماعی قرآنی	شرایط زمینه	• توزیع احسان و انفاق به هدف استحکام شبکه‌ها • رد به احسن
	فرایندها	• نیل به حقیقت‌اعلای ایمان • فرایند رشد مرحله‌ای و نمایی انفاق
	شرایط مداخله‌گر	• خدا محوری • عدم ریا و منت در انفاق و احسان (خدا محوری)
	نتایج	• اثرات: دستیابی به موهبت نسل نیک • تضاعف انفاق • برگشت سود به خود شخص • احیای حیات اجتماعی • تقویت روحیه خیرخواهی در اجتماع • دستیابی به غفران
	انعکاس رحمت: مقوله محوری	• [قابلیت اعتماد بر پایه] خیرخواهی و رحمانیت • مشارکت اجتماعی انفاق محور بر پایه شکرگزاری • شبکه‌های اجتماعی بر پایه اخوت دینی
	شرایط علی	• ایمان و اعتماد به خدا • پرورش هنجارها و ارزش‌های اعتمادزا • امیدبخشی به آینده • تخلق به اخلاق الهی

بنابراین، از دیدگاه قرآن، اعتماد به خداوند که در شکل بحث توکل و باور به قدرت، عظمت و رحمت خداوند متعال بیان می‌شود و همچنین بحث امید به آینده‌ای اخروی و پاداش‌هایی که خداوند در همین دنیا وعده سپرده است، ایمان راسخ به او از یک طرف و از طرف دیگر، بحث تخلق به اخلاق الهی که عبودیت و حب الهی، انسان مؤمن

را به آن وارد می‌سازد؛ باعث به وجود آمدن توانایی اعتماد بر پایه رحمانیت و خیرخواهی و مشارکت اجتماعی انفاق محور بر پایه شکرگزاری و شبکه‌های اجتماعی بر پایه اخوت دینی به عنوان عناصر و مولفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی قرآنی که در واقع انعکاس و بازتابی از رحمانیت حق است، می‌شود. این مؤلفه‌ها به همراه شرایط زمینه‌ای مانند جزای احسن و نظارت همگانی و شبکه‌ای بر هنجارهای سالم از یک سوی و از سوی دیگر، خدامحوری و فقدان ریا که در واقع نوعی نفاق است (اعرافی، ۱۳۹۳: ۳۰) و منت، باعث پدیدار شدن فرایندهایی مانند نیل به درجات بالای ایمان در جامعه و افراد شده و روند رشد سرمایه اجتماعی را به صورت خوشه‌ای در مدار تضاعف (تضاعد هندسی) قرار می‌دهد و باعث احیای حیات اجتماعی، جبران هزینه‌های ایجاد سرمایه اجتماعی به صورتی روزافزون، ایجاد سرمایه فرهنگی و انسانی و توسعه پایدار انسانی، پیشرفت و سرانجام غفران الهی است.

۳-۴. ترسیم الگوی نظریه قرآنی سرمایه اجتماعی

نتیجه‌گیری

چنانچه مشاهده شد، الگوی سرمایه اجتماعی قرآنی، که از روش داده‌بنیاد الگواره‌ای استخراج می‌شود، بر مقوله محوری توانایی اعتماد بر پایه توکل و خیرخواهی، مشارکت اجتماعی بر پایه شکرگزاری و شبکه‌های اجتماعی نهاده بر اخوت دینی که در واقع انعکاس رحمانیت خدا هستند، بنا شده است. این مقوله محوری دارای شرایط علی خاصی است که در بردارنده ایمان، اعتماد به خدا، امید به آینده، تخلق به اخلاق الهی و اخوت دینی است. در واقع، توکل و اعتماد به خدا و همچنین باور به این مهم که او دارای قدرتی نامتناهی و ساری در دامنه‌ای به وسعت هر دو سرای باقی و فانی است و جایی برای نگرانی از عدم «دریافت تلافی» وجود ندارد، در عمل سبب تزریق نوعی خاصی از اعتماد اجتماعی به جامعه نیز می‌شود و از سوی دیگر، حضور ایمان و تشعشع تخلق به اخلاق رحمانی توحیدی در فرد و جامعه و همچنین بهره‌مندی از فضای اخوت دینی که روابطی به شدت گرم و صمیمانه و همراه با صداقت و امانتداری را در این نوع از جامعه ایجاد می‌کند، مؤلفه‌ها و عناصر سرمایه اجتماعی قرآنی را متفاوت از نوع متعارف آن می‌گرداند.

نظارت همگانی بر هنجارها و ارزش‌های انسجام‌دهنده و شبکه‌ساز و در عین حال اخلاقی و نیز فرهنگ «ردّ به احسن» که از عام‌ترین نهادهای فرهنگی قرآن محور است، به عنوان شرایط زمینه‌ای، از یک سو، و از سوی دیگر، شرایط مداخله‌گری مانند عدم وجود ریا و منت در هرگونه تعامل مثبت و خدا محور بودن این تعاملات، باعث می‌شود، عناصر سرمایه اجتماعی قرآنی، بیشتر از پیش به تقویت ایمان و تخلق به ارزش‌های جامعه و فرد یاری رساند و سرانجام به تضاعف سرمایه اجتماعی به صورت تابع‌نمایی، احیای حیات اجتماعی که زاییده فرهنگ احسان و انفاق است و رشد اقتصادی و پرورش نسلی نیک و در پایان به غفران الهی منجر شود.

بنابراین، روشن است که در سرمایه اجتماعی اسلامی هیچگونه ضرری وجود ندارد و

منفعت آن کامل و تمام به فرد می‌رسد. در سرمایه اجتماعی مرسوم، طبق قانون بازدهی کار، مانند انواع دیگر سرمایه، همواره درصدی ضرر وجود دارد؛ زیرا بخشی از آن از راه عوامل ناخواسته تلف می‌شود. بنابراین، همواره بخشی به مثابه هزینه استهلاک در نظر گرفته می‌شود اما در سرمایه اجتماعی اسلامی، سخن از بازدهی صددرد است. بخشی از سرمایه‌گذاری که در این دنیا گویا تلف شده، در جهان آخرت خود را نشان خواهد داد. فرد مسلمان حتی اگر با برقراری رابطه دگرخواهانه خود هیچ منفعت مادی در این دنیا به دست نیاورد، مطمئن است که در جهان آخرت می‌تواند از نتایج عمل خود بهره‌مند شود. از سوی دیگر، در فرهنگ اسلامی، خدامحوربودن رابطه، در واقع، روح سرمایه اجتماعی اسلامی است و هویت آن را تشکیل می‌دهد و سبب می‌شود سازوکارهای غیبی و غیرمادی برای حمایت و افزایش بازدهی این ارتباطات به کار بیفتد. برکت در جایی عمل می‌کند که اعمال خیر انسان، رنگ خدایی داشته باشد.

نکات و پیشنهادات

جای یادآوری است که چنین تحقیقاتی ادعای ارائه یک الگوی دگم و لایتغیر ندارند؛ هم به این دلیل که تفسیر قرآن و فهم کتاب الهی، امری انسانی و غیر قطعی است و هم به این دلیل که این تحقیقات در ابتدای راه خویش است و برای بالندگی به کار تیمی و هماهنگی در طول سالیان متمادی نیاز است.

منابع

۱. ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۹۹۹م)، *المقدمه*، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۲. عروسی حویزی، عبدالعلی بن جمعه (۱۳۸۲)، *تفسیر نورالثقلین*، دارالتفسیر.
۳. ازکیا، مصطفی و غفاری، غلامرضا (۱۳۸۴)، *جامعه شناسی توسعه*، تهران: نشر کیهان.
۴. استراوس، آنسلم؛ کریبن، جولیت (۱۳۹۰)، *مبانی پژوهش کیفی*، ابراهیم افشار، تهران: نشر نی.
۵. اعرافی، علیرضا (۱۳۹۳) *نفاق شناسی*، مؤسسه فرهنگی اشراق.
۶. افسری، علی (۱۳۹۱)، «*سرمایه اجتماعی در اسلام*»، دوفصلنامه پژوهش های میان رشته ای قرآن کریم، دوره: ۳، شماره ۱، ص ۱۰۱-۱۱۸.
۷. ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۷۸)، *مفاهیم/خلاق-دینی در قرآن مجید*، ترجمه: فریدون بدره‌ای، نشر فروزان فر.
۸. بارنز، المرز و بکر، هوارد (۱۳۷۰)، *تاریخ اندیشه اجتماعی*، ترجمه: جواد یوسفیان و علی اصغر مجیدی، تهران: امیرکبیر.
۹. بحرانی، شیخ حسین (۱۳۷۹)، *سلوک عرفانی*، ترجمه: علی شیروانی، قم: وثوق.
۱۰. بدیعیان، راضیه و همکاران (۱۳۹۱)، «*توسعه سرمایه اجتماعی بر اساس آموزه‌های قرآنی*»، بصیرت و تربیت اسلامی، شماره ۲۳.
۱۱. بلاگ، مارک (۱۳۸۷)، *روش شناسی علم/اقتصاد*، ترجمه: غلامرضا آزاد، تهران: نشر نی.
۱۲. برامکی یزدی، (۱۳۸۷)، *حجت اله، «جایگاه سرمایه اجتماعی در اقتصاد اسلامی»*، مشهد، دانشگاه فردوسی، ویژه نامه همایش اقتصاد اسلامی و توسعه
۱۳. بهمنی، سعید (۱۳۹۷)، *نظریه پردازی قرآن بنیان شهید صدر*، تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۴. پاتنام، رابرت (۱۳۸۴)، *سرمایه اجتماعی*، اعتماد، دموکراسی و توسعه، ترجمه: حسن پویان و افشین خاکباز، تهران: نشر شیرازه.
۱۵. ترک زاده، جعفر؛ محترم، معصومه و گایینی، ابوالفضل (۱۳۹۷)، *کاوشی در مفهوم سرمایه اجتماعی قرآن کریم*، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۶. ثابت، سید عبدالحمید و دیگران (۱۳۹۳)، *پیشرفت در اسلام (ماهیت و چیستی)*، قم: المصطفی.
۱۷. جمعی از نویسندگان (۱۳۸۷)، *فرهنگ روابط اجتماعی در آموزه‌های اسلامی*، مشهد: دانشگاه رضوی.

۱۸. جمعی از نویسندگان (۱۳۸۹)، فرهنگ قرآن، قم: موسسه بوستان کتاب.
۱۹. جمعی از نویسندگان (۱۳۹۲)، نهادها و توسعه، ترجمه: دکتر محمود متوسلی و دیگران، تهران: دانشگاه امام صادق.
۲۰. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹)، انسان از آغاز تا انجام، قم: اسراء.
۲۱. حمیدی زاده، علی؛ ظفری، هادی و بابایی گواری، سلمان (۱۳۹۸)، «سرمایه اجتماعی از منظر قرآن؛ مؤلفه‌ها، عوامل، راهبردها»، مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره ۶، شماره دوم.
۲۲. دادگر، یدالله (۱۳۷۸)، معرفت‌ها، ارزش‌ها و روش‌ها، تهران: پژوهشکده اقتصاد.
۲۳. رضایی بیرجندی، علی (۱۳۹۳)، خوش بینی در متون و فرهنگ اسلامی، تهران: فکر بکر.
۲۴. زارعی متین، حسن؛ محمدیان، بهزاد و مدرسی، حسن (۱۳۹۵)، مدیریت سرمایه اجتماعی، تهران: کتاب مهربان.
۲۵. سوانسون، ریچارد (۱۳۹۳)، نظریه پردازی در رشته‌های کاربردی، ترجمه: حسن دانایی فرد و بهنام شهبایی، تهران: کتاب مهربان.
۲۶. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن (بی تا)، الدر المنثور فی تفسیر بالمأثور، بیروت: دارالمعرفه.
۲۷. شکرپیگی، نرگس؛ مروتی، سهراب و قاسمی، یارمحمد (۱۳۹۶)، «خوانش قرآنی از سرمایه اجتماعی با تأکید بر سوره حجرات»، مجله دین و ارتباطات، دوره ۲۴، شماره ۱.
۲۸. شلتوت، محمود (۱۳۸۹)، من هدی القرآن، ترجمه: محمد رضا عطایی، مشهد: نشر آستان قدس رضوی.
۲۹. صدر، سید محمدباقر (۱۳۸۱)، سنت‌های تاریخ در قرآن، ترجمه: سید جمال موسوی، تهران: نشر تفاهم.
۳۰. صدر، محمدباقر (۱۳۹۰)، المدرسة القرآنیة، قم: دارالصدر.
۳۱. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق)، المیزان، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
۳۲. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۲ق)، الجوامع الجامع، حوزه علمیه قم.
۳۳. الطوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۱)، التبیان فی تفسیر القرآن، موسسه النشر الاسلامی.
۳۴. علی احمدی، علیرضا و مسعودی ندوشن، عصمت (۱۳۹۷)، روش شناسی‌های نظریه پردازی و تولید دانش/ اجتماعی، تهران: انتشارات تولید دانش.
۳۵. علیزاده، خادم و افسری، علی، (۱۳۹۵)، «تأثیر آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی اسلام بر سرمایه اجتماعی مسلمانان جهان»، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی سال ششم تابستان، شماره ۲۳.
۳۶. علینی، محمد، (۱۳۹۱)، سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی، موسسه بوستان کتاب.

۳۷. فرانکوئیس، پاتریک (۱۳۸۶)، *سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی*، ترجمه: محسن رنانی و رزیتا مویدفر، تهران: دفتر ریاست جمهوری، معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی.
 ۳۸. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۵)، *پایان نظم، سرمایه اجتماعی و حفظ آن*، ترجمه: غلامعباس توسلی، تهران: جامعه ایرانیان.
 ۳۹. فولی، دانکن (۱۳۹۱)، *مغالطه آدام اسمیت*، ترجمه: علی سعیدی، وحمیدرضا مقصودی، تهران: دانشگاه امام صادق.۷.
 ۴۰. فیض کاشانی، محسن (۱۳۸۷)، *راه روشن (المحجبه البیضاء فی تهذیب الاحیاء)*، ترجمه: سید محمد صادق عارف، انتشارات آستان قدس رضوی.
 ۴۱. سیوطی، جلال الدین (۲۰۱۵)، *تفسیر الجلالین*، لبنان: مکتب العصریه.
 ۴۲. محمدپور، احمد (۱۳۹۲)، *روش تحقیق کیفی*، ضد روش، تهران: نشر جامعه شناسان.
 ۴۳. محمدی، حسین (۱۳۹۲)، «*سرمایه اجتماعی و برخی شاخص‌های مهم آن در قرآن کریم*»، همایش الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی، مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، دوره دوم.
 ۴۴. مشهدی احمد، محمود (۱۳۹۲)، *اقتصاد نهادگر*، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق.
 ۴۵. معرفی محمدی، عبدالحمید (۱۳۹۳)، *علم اقتصاد و مسئله شناخت*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 ۴۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، *تفسیر نمونه*، قم: دار الکتب الاسلامیه.
47. Farr, James, »social capital; a conceptual history, university of Minnesota«, https://www.researchgate.net/publication/249725174_Social_Capital_A_Conceptual_History)
48. Lewis, Paul C, Britannica , »Physical capital«, www.britannica.com/money/physical-capital
49. Moortel, De Deborah and others, “psychological capital and social class,” , <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0310031>